



XORAZMSHOHLAR DAVLAT BOSHQARUVI VA IJTIMOIIY- SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

To‘laganova Nargiza Erkinovna

Toshkent viloyati Qibray tumani 39- umumiy
o‘rta ta’lim maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimiz tarixidagi eng yirik davlatlardan biri bo‘lgan Xorazmshohlar davlatining ijtimoiy iqtisodiy hayoti yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Xorazmshohlar, Movarounnahr, Xuroson, Xorazmshoh Takash, Sulton Muhammad, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Vazirlar, Amirlar Dargoh.

Xorazmshohlar davlatida mutlaq hokimiyat davlat boshlig‘i ya’ni xorazmshohka tegishli edi saroy dargohida asosan xorazmshohning hukmdor sifatidagi faoliyatiga yordam beruvchi quyidagi amaldorlar to‘planganligini ko‘rish mumkin.¹

Xorazmshohlar davlati boshqaruv tartibida an’anaviy dargoh va devon tizimiga rioya qilinardi. Xorazmshohlar davlatida markaziy boshqaruv idorasi «al-majlis ul oliy al faxri at-toji» deb nomlangan bo‘lib, uni vazir boshqargan. Vazir - mamlakatda sultondan keyingi eng yuqori mansabdor shaxs bo‘lgan. Vazir sultonning bosh maslahatchisi bo‘lib, bevosita unga bo‘ysungan. Vazir rasmiy marosimlarda, davlatlararo aloqalarda, mustamlakalar bilan olib boriladigan muzokaralarda xorazmshoh nomidan ishtirok etib, sulton va raiyat (fuqarolar) o‘rtasida vositachilik qilgan. Barcha davlat amaldorlari, jumladan, amirlar, beklar va harbiy boshliqlar vazirga bo‘ysungan. Vazir ning vazifalari quyidagilardan iborat bo‘lgan:

¹ Сагдуллаев_А_С_Ўзбекистонда_давлат_бошқаруви_тарихи – Б. 86.



- as'hob ad-davanin yoki devonxonalar amaldorlarining boshlig'i. Yuqori mansabli amaldorlarini ishga tayinlagan yoki ishdan bo'shatgan;
- davlat amaldorlariga nafaqalar (arzak) va moddiy yordam (mavajib) joriy etish ishlarini boshqargan;
- davlat amaldorlarini hayot uchun zaruriy ozuqa va ashyolar bilan ta'minlanishini belgilagan;
- bojxona va xazina faoliyatini nazorat qilgan;
- sultonga muntazam ravishda hamrohlik qilgan, ba'zi paytlarda qo'shin jo'natib, ularga boshchilik qilgan.

Xorazmshohlar davlatida vazirlik lavozimi katta hunnatga ega bo'lib, o'rta asr manbalarining birida vazir haqida shunday ma'lumot beriladi; «Eng yuksak mahkama - vazorat (vazirlik) bo'lib, barcha jamoat ishlari hamda odamlar hayotining to'g'ri yo'ldan borishi u bilan aloqadordir, buning natijasida mamlakatning chiroyi va martabasi ortadi, davlatda tartib va qonunchilik o'rnatiladi. Vazir - idora qilish qonunlarini, davlat kelajagini biladigan, hayotiy tajribaga boy, yaxshi ishlarga undovchi, shon-shuhrat va yutuqlarga yetaklovchi, fuqarolar ahvolidan ro'yi-rost xabardor qilib turadigan, ko'rsatmalariga to'la ravishda ishonish mumkin bo'lgan kishi bo'lishi lozim².»

Vazirlarga sadr, dastur, xojayi buzruk kabi unvonlar berilgan. Vazir lavozimidagi shaxs o'zining siyohdoni (dovot) va ma'lum xil movutdan o'ralgan sallasi (dastor) bilan ajralib turgan. Vazir tashqariga chiqqan vaqtida uning oldida dastasi tilla bilan qoplangan to'rtta nayzalik kishi yurib borgan. Vazirlar aksariyat arab va fors tillarining bilimdonlari bo'lishgan. Qabul vaqtida vazir hukmdorning o'ng tomonida o'tirgan. Xorazmshohlar davlatida vazir lavozimi dastlab Otsiz davrida paydo bo'lgan edi.

Tarixiy manbalarda Xorazmshohlar saroyida turli mansab, lavozimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi:

Amiri shikor - sulton ovlarini tashkil etgan.

² A. Sagdullayev O'zbekiston tarixi I - B 426.



Amir ul-a'lam (aiamdor) - sulton bayroqdori.

Qissador - hafta davomida sulton norniga yozilgan ariza va iltimosnomalarni yig'ib, payshanbadan jumaga o'tar kechasi sultonga topshirar edi. U eng obro'li mansabdorlardan biri bo'lgan.

Tashtdor - sulton hammomlari va hovuzlarining boshligi, Uning qo'lida ko'plab qullar ham bo'lgan. U sultonga eng yaqin kishilardan biri bo'lgan. Masalan, xorazmshoh Muhammad tashtdori Ayoza keyinchalik o'n ming otliq lashkar berilgan. Sulton unga malik (hokim) unvonini ham bergan.

Farrosh - sulton o'rni-to'shak saqlanadigan farroshxona boshligi bo'lib, uning ixtiyorida gilam, chodir, ko'rpato'shaklar bo'lgan. Farroshga ko'plab o'rgatilgan qullar xizmat qilgan.

Choshnigir - dasturxon yozilgan vaqtida sulton taomlari xavfsizligi uchun javob berar edi.

Sharobdor - sulton sharobxonasining boshligi.

Xorazmshohlar ijroiya boshqaruvida tug'ro (insho) devoni rasmiy hujjat, yozishlarini tuzish bilan shug'ullangan.

Istifo devoni - moliya ishlari bilan, ishrof devoni - davlat nazorati tadbirlari bilan, devoni arz - harbiy masalalar, qo'shinni qurol-aslaha bilan ta'minlash, shaxsiy tarkibni nazorat qilish, harbiy ko'riklar o'tkazish, harbiylarga ajratilgan mulklar nazorati kabilar bilan shug'ullangan. Devoni xos - maxsus devon hisoblanib, sulolaga tegishli bo'lgan ycr-suv, mol-mulk, sulton xizmatidagilarga maosh berish bilan mashg'ul bo'lgan.

Tarixiy manbalarda berilgan ma'lumotlarga ko'ra Xorazmshoh o'z davlatida majburiy umumxalq harbiy ta'lim tizimini joriy qilgan. Aholining aksariyati harbiy ta'limdan xabardor bo'lgan. Davlatdagi harbiy qo'shin soni davr va yurishlarga qarab o'zgarib turgan. Masalan, 1195-yili harbiy devonxonaning daftarlarida qayd etishicha, xorazmshoh Takish qo'shinida 170 ming nafar otliq askar bor edi. 1214-yilda xorazmshoh Muhammadning Fors Iroqi, Ozarbayjonga qilgan yurishida 100 ming nafar suvoriy bo'lgan. 1218-yilgi ko'rikda 150 mingga yaqin otliq, 100 ming piyoda askar mavjudligi qayd etilgan.



1211 va 1212-yillarda qoraxitoylarga qilingan yurishlarda xorazmshoh Muhammad otliq askarlari sonining o'zi 400 ming nafar bo'lganligi alohida tarzda ta'kidlangan. Shuningdek, Bag'dod xalifaligiga qarshi yurishda ham 400 ming nafar suvoriy qatnashganligini harbiy devondagi qayd daftarlari ham tasdiqlaydi. Xorazmshohlar doimiy harbiy qismlardan tashqari, shaxsiy muhofaza qo'shini (xaras)ga ham ega bo'lib, ular yollanma askarlar (mamluklar) dan tuzilgan edi. Xorazmshoh Muhammad shaxsiy qo'shinida 10 ming nafar kishi bo'lgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, eng oliy harbiy boshqaruv - devon al-jaysh (harbiy ishlar devoni) hisoblangan.

Xorazmshohlar yangi istilo etilgan o'lka va viloyat yerlarini amirlarga iqto sifatida taqsimlab berishgan. Ularga, o'z navbatida, amiralumaro faxriy unvoni berilar edi. 10 ming kishilik suvoriylar guruhiga qo'mondonlik qilgan kishilarga malik unvoni berilgan. Choparlarga chovush unvoni, ularning boshligiga esa muqaddam chovushiya degan nomlar berilgan. Shuningdek, maxsus xufya va ayg'oqchilar bo'linmalari ham mavjud bo'lgan. An'anaviy urush qurollaridan tashqari palaxmonlar (manjaniq), qamal qilish uskunolari (dabbabat), yuradigan minoralar (matarks), devor buzadigan moslamalar (jamalukat), hujum vaqtida ishlatiladigan narvonlar (salalim) ham bo'lgan. Davlatda ko'plab harbiy jihatdan mustahkam qal'alar mavjud edi (Istahr, Hot Hurandiz. Qohira, Ustunavand, Ardahn va boshqalar).

Qal'alardagi gamizonlarga - musatahfizlar qo'mondonlik qilishgan. Qo'shindagi harbiy nozir - noziral jaysh bo'lib, u harbiy devonxona boshlig'ining nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan. Davlatda aholi tinchligi bilan shihnalar o'z odamlari bilan shug'ullanishgan.

Shihna aholi ichida xavfsizlik masalalariga mas'ul bo'lgan. Urushdan aval xorazmshohlar albatta harbiy kengash chaqirishar, unga yirik harbiy sarkardalar, ulamolar. faqihlar, munajjimlar taklif etilar edi.

Xorazmshohlar davlatida, ayniqsa Takish va Muhammadlar davrida madaniy hayot ancha rivoj topdi. Ayniqsa, she'riyat, adabiyot sohasi gullab-yashnadi. Ular orasida eng ko'zga ko'ringan olim va shoir Rashididdin Muhammad al-Umariy (1115-1182) bo'lgan. U Votvot



taxallusi bilan mashhur bo'lib, uch hukmdor - Otsiz, El-Arslon, Takish saroylarida xizmat qilgan. Votvot arab, fors tillarida nomalar bitishga mohir bo'lgan. Rashididdin Votvot ko'plab adabiyot, madaniyat ahliga homiylik qilgan³. Uning ayniqsa, «Rasoil» («Nomalar») she'riv to'plami mashhur

edi. Jaloliddin Isfahoniy (vaf. 1192-y.) va uning o'g'li Kamoliddin Ismoil (1172—1237) ham ko'zga ko'ringan qasidago'y shoirlar bo'lishgan. Kamoliddin Ismoil ma'noli g'azallari bois «xalloqi maoniy» (ma'nolar yaratuvchi ijodkor) laqabini olgan. Faryobiy (Xoja Zahiriddin Tohir ibn Muhammad) (1160-1202) - iste'dodli shoir bo'lib, Nishopur, Isfahon, Tabrizda turli sabablarga ko'ra ko'chib yurib, ijod qilgan. Asiriddin Axsikatiy (vaf. 1184-y.) - xorazmshohlar davrida atoqli shoir va taniqli ulamo sifatida nom chiqargan. Sulton al-fuzalo (Fozillar sultoni) unvonini olgan bu shoir asli Axsikatda (Farg'ona vodiysidagi shahar) tug'ilgan bo'lib, keyinchalik Ozarbayjonda ijod qildi. Buxoroda yashab, ijod qilgan Sayfiddin Isfarangiy o'zini Axsikatiyga shogird deb bilib, ko'plab g'azal, qasidalar yozgan.

Xorazmshohlar davridagi atoqli shoirlardan yana biri al-Jandiy (Giyosiddin Abulmajd Muhammad ibn Hasan ibn Ibrohim)ni adabiyot ahli «eng go'zal yozuvchi shoirlardan biri, she'rlari ajoyibdir», deya ta'riflashgan. Shuningdek, Adib al-Xorazmiy (vaf. l 165-y.), Umar Xorazmiy (vaf. l 155-y.), Ahmad Samarqandiy, Rustam Xorazmiy va boshqa shoirlar ham samarali ijod qilishgan.

Xorazmshohlar davlatida tibbiyot ilmi ham rivoj topgan edi. Masalan, al-Qoniniy atoqli tabib bo'lib, tibbiyotga oid qator asarlar yozgan. U o'zini Umar Hayyomning shogirdi deb hisoblagan. U xorazmshoh Otsizga atab «Kitob fil hikma» («Donishmandlik kitobi») asarini, ibn Xorogiy esa - tarix va falsafa bo'yicha asarlarini yozgan. Salohiyatli olim sifatida Otsiz uni o'z saroyiga chaqirib olgan.

Jo'g'rofiya sohasida Najib Bakronning «Jahonnoma» nomli xarita va izohli asari e'tiborga molik ishlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Sharqshunos olim Z.Bunyodov

³ R.Shamsutdinov, Sh.Karimov. Vatan tarixi. 1-kitob – B. 221.



Xorazmshohlar davlatining 50 ga yaqin mashhur shoir, olim, ulamolarining nomini sanab olgan.

Sulton yangi madrasalar qurilishini odatda taniqli din arboblari topshirgan. Masalan, Xurosondagi bir madrasa qurilishi - muftiy va imom Ali Balxiyga, Nishopurdagi madrasa qurilishi - muftiy va mudarris imom Abduljabbor Kufiyga topshirilgan va hokazo. Bu davrda Buxoro yaqinidagi Dehqon degan joyda xalq kutubxonasi ham ochilgan edi.

Xorazmshohlar davlatining vazirlari asosan Xorazm, Buxoro, Nishopur, Isfahon, Balx, Hirotidan chiqqan arboblari bo'lishgan. Xorazm davlatiga qarashli viloyatlarning ma'muriy boshqaruvida ham mahalliy vazirlar faoliyat ko'rsatishgan.

Xorazmshohlar davlatining markazi Gurganj shahri edi. Buyuk geograf olim Yoqut Hamaviy mo'g'ullar istilosi arafasida, 1219-yili mazkur shaharda bo'lganida u haqda: «Men Gurganj kabi buyuk, boy va go'zal shaharni ko'rmadim», deb yozgan edi. Shahar. ayniqsa sulton Takish va xorazmshoh Muhammadlar hukmronliklari davrida gullab-yashnadi. Shaharda 50 dan ziyod hunarmandchilik sohalari taraqqiy etgan, u ichki va tashqi savdo chorrahalari joylashgani bois savdo-sotiq juda taraqqiy topgan. Gurganj savdogarlari o'z mollarini hatto Ispaniyaga ham olib borib sotishgan. Zakariyo Qazviniiy shahar aholisining ko'pligi, undagi Tanura va Maydon mahallalari, Qobilon darvozasi haqida ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Shahar juda obod, xushmanzara, hashamatli imoratlarga boy bo'lgan.

Tarixiy manbalarda bundan tashqari birgina Xorazm vohasida 11 ta shahar mavjud bo'lganligi ham qayd etiladi. Mamlakatdagi boshqa eng yirik shaharlar qatorida Buxoro va Samarqand ham tilga olinadi. Birgina Buxoro viloyatida 5 ta shahar, 50 ga yaqin qishloqlar mavjudligi vohaning boy salohiyatidan darak berar edi.

Undan tashqari, O'rta Osiyoning o'zida xorazmshohlarga tegishli Kesh, Taroz, O'tror, Xo'jand, Termiz, Isfijob, O'zgand, Nasaf, Banokat, Niso, Marv va boshqalar mamlakat hayotida katta rol o'ynashgan. Xorazm shohlarga tegishli boshqa hududlardagi Nishopur, Isfahon, Sheroz, Hamadon, G'azna, Balx, Ray va boshqalar katta shaharlar sirasiga kirib, o'z vaqtida madaniy o'choqlar vazifasini ham o'tagan.

**ADABIYOTLAR:**

1. A. Sagdullayev O'zbekiston tarixi I - Toshkent, 2021.
2. Asqarov A. O'zbekiston xalqlari tarixi. 1-jild. –T., 1993.
3. Asqarov A. O'zbekiston tarixi. –T., 1994.
4. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarixi. 1-kitob – B. 221.
5. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. - T., 1998.
6. Parmonov Sh. Shahrisabz bekligi Amir Haydar va Amir Nasrullo davrida O`zMU xabarlar
Ташкент, 2023. – №2. – С. 15-18 <https://science.uz>